

A KÖZÉPKORI HENYE FALU TEMPLOMA (TAMÁSI-ALSÓCSERÉNGÁT)

K. NÉMETH ANDRÁS*

A dolgozat a Tolna megyei Tamási határában fekvő elpusztult középkori Henye falu templomának ásátásáról számol be. A település volt a névadója a köznemesi Henyei Tiburc családnak, amelynek tagjai Tolna megye későközépkori tisztkarában többször felbukkannak. Henyét kisebb megszakításokkal a török hódoltság végéig látták. Templomának maradványa a 19. század elején még látható volt.

A középkorban mindössze az 1332–35-ös pápai tizedjegyzékben említett egyház román kori periódusát csupán a félköríves szentélyzáródás alapozásának részlete képviseli. Hajóját a késő-középkorban valószínűleg alapozásának aljáig kitermelték és helyére építették a K-i irányban meghosszabbított, támpilléres, sokszögzáródású szentéllyel ellátott gótikus templomot, amelyhez később északról sekrestyét toldottak.

Az alábbiakban bemutatandó, elpusztult középkori templom látszólag talán csak regionális érdeklődésre tarthat számot. A középkori Magyarország ezernyi, szántófölddé lett egyházához hasonlóan szinte csak véletlenül említi írott adat, bizonyosan a török hódoltság idején vált romossá és napjainkban csak építési törmelék utal helyére.

A templom régészeti kutatásának közlése néhány szempontból talán mégsem felesleges. Túl a statisztikákhoz szükséges adatok szolgáltatásán, a Tamási környéki nagyszámú elpusztult középkori egyház közül azért a henyeit választottuk ásátásunk helyéül, mert – bár a faluról nem, de – a település birtokosairól, az innen nevüket nyerő Henyei Tiburc famíliáról viszonylag jó okleveles anyaggal rendelkezünk. Másrészt, a Tolna megyei rendszeres középkori templomkutatás jelenlegi, kezdeti szakaszában minden kis eredménynek örülhetünk, ha tudjuk, hogy a jelenlegi megye területéről kevesebb, mint 20 középkori templom alaprajzát ismerjük akár csak részben is, közülük pedig alig több mint egy tucatot köszönhetünk ásátásnak.

Henye falu neve középkori forrásainkban *Hene*, *Henee*, *Heney*, *Henye* alakban fordul elő; eredete bizonytalan, talán a Henricus vagy a

Johannes nevek becézett formájából alakult ki, magyar névadással;¹ Mező András szerint valamely Hen-kezdetű személynév (pl. Henrik) tövének e kicsinyítő képzős származéka.²

A település első okleveles említése egyben a templomára vonatkozó egyetlen középkori adat is: az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzék szerint Henye (*Eue*, *Hene*) papja, Egyed 1332-ben 12, az 1333. évi első összeíráskor 10 báni dénárt fizetett, adója 1335 első felében 1 garas, az 1335. évi második összeíráskor pedig 8 báni dénár volt.³

Henye korai történetéről nem rendelkezünk adatokkal; következő, 1357-es említésekor megtudjuk, hogy az előző évben, amikor Koromzói Tiburc fia Miklós és Detre fia Bertalan iktattatni akarták magukat Henye birtokba, akkor Tamási Henrik fia János fiai, Miklós és Péter ellentmondtak, azt állítván, hogy az oklevélben leírt nagy úttól a szántóföldig tartó határ mindig is birtokukhoz, a tamási várhoz tartozott, azt a királytól csere útján nyerték.⁴ Az oklevélből kiderül, hogy 1356-ban már a középkor végéig birtokos, Henyei előnévvel szereplő Tiburc családé volt a falu; ebben az ügyben éppen a család névadójának, Tiburcnak a fia is szerepel. Csánki szerint a

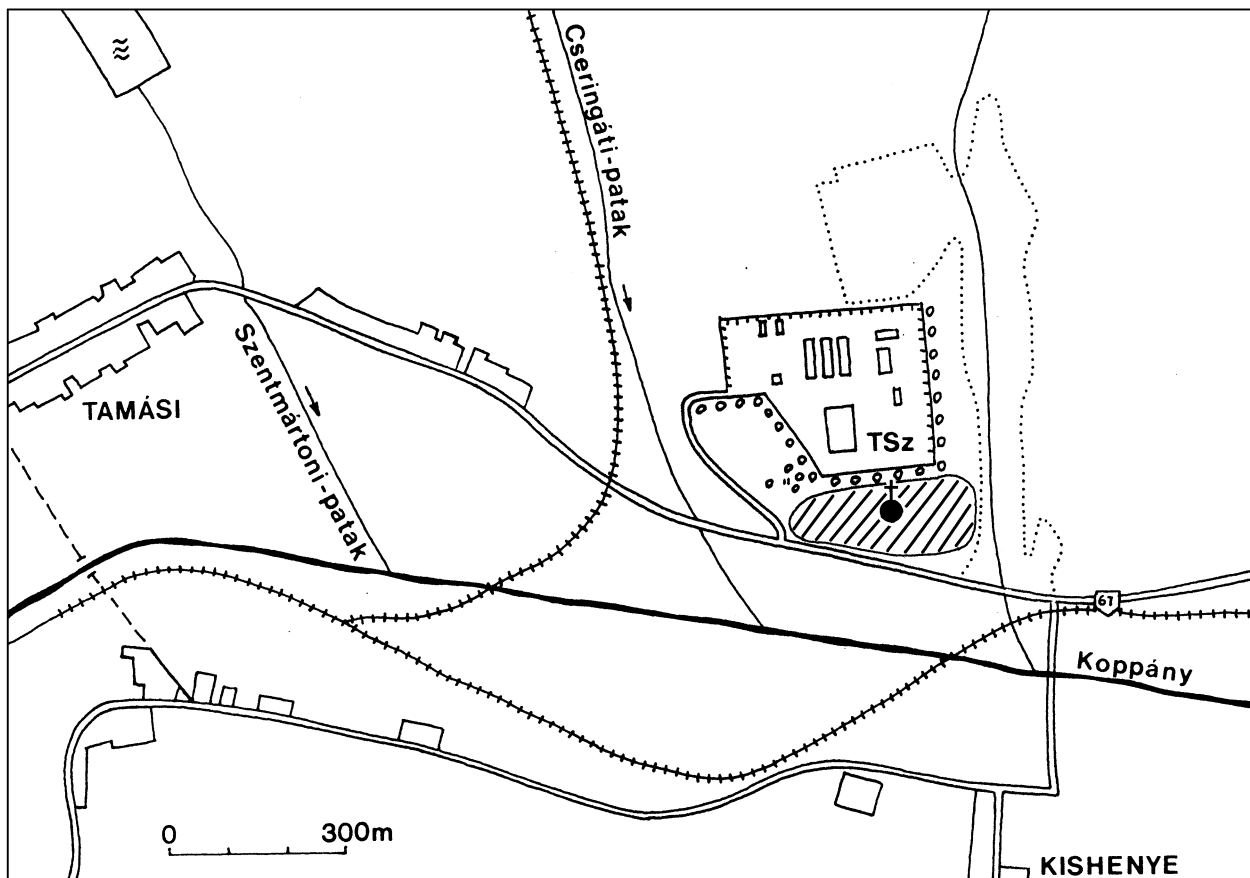
* K. Németh András, Városi Múzeum, 7030 Paks, Deák F. u. 2.

¹ Kiss 1988, I. 150 (Balatonhenye).

² Mező–Németh 1972, 83.

³ MonVat 144, 262, 298, 305, 306.

⁴ DL 87323. (MTA RI TKCs oklevélgyűjtése.)

1. kép. A lelőhely elhelyezkedése Tamási határában

Abb. 1. Die Lokalisierung des Fundortes in der Gemarkung von Tamási

falruészben a tamási vár birtoka volt;⁵ ugyanakkor ő maga jegyzi meg, hogy valószínűleg csak zálog címén,⁶ hiszen csupán egyetlen 1443-as oklevélben sorolják fel a falut a váruradalom tartozékai között.⁷ Utolsó birtoktörténeti adataink a török hódoltság előestéjéről származnak: az 1542-es dikális összeírás szerint Henyén Tiburc Máté 5, Viczmándi András pedig 3,5 portával volt birtokos;⁸ a következő évi adólajstrom szerint a falu Viczmándi birtoka, de ekkor már pusztá volt,⁹ feldúlta a török.¹⁰

A simontornyai szandzsák 1546–1590 között készült összeírásaiban csak 1565-ben bukkan fel

Henyej pusztá: a tamási náhie 18 települése között szereplő 11 pusztá közül a legtöbbet, 500 akcsét adózott búza, kétszeres, must és széna után.¹¹ Legközelebbi adatunk 1613-ból való, amikor az Almásy Pál váci püspök által a püspökségéhez tartozó, évi 165 forintért Batthyány Ferencnek bérbe adott falvak közt szerepel Henye is.¹² Az Esterházyak kezébe került nyugat-tolnai birtokok összeírásaiban 1622-ban tűnik fel először, pusztaként; az 1651–52-es összeírás szerint is lakatlan. Az 1669–75. évi urbárium szerint ekkor rácok lakták, 1679-ben ugyanakkor magyar kézben volt egy malom. 1686-ban és 1691-ben lakói ismét rácok. Az 1696. évi kamarai összeírás szerint Tamásihoz tartozó pusztá volt,¹³ azóta is

⁵ CSÁNKI 1897, 429.

⁶ CSÁNKI 1897, 407.

⁷ SZAKÁLY 1968, 14. (DL 88190.) Szakály hibásan Henes alakban írja a falu nevét.

⁸ Magyar Országos Levéltár, E. 158. Conscriptiones portarum. Tomus XLIII. Nr. 498.

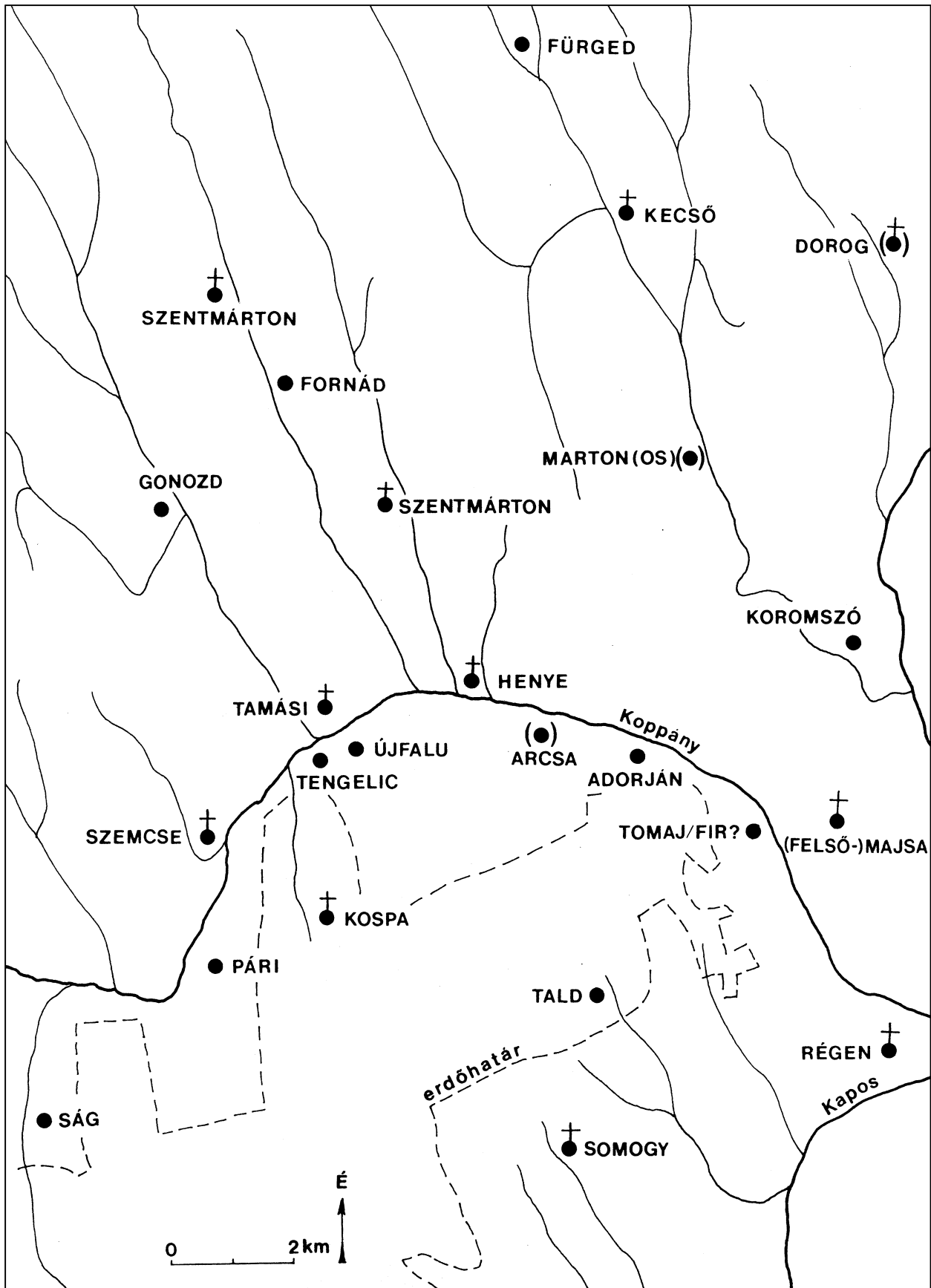
⁹ MAKSAI 1990, 776.

¹⁰ DÁVID 1982, 63. A falu középkori történeti adatainak összeállításánál a Csánki által említett (CSÁNKI 1897, 428.) 1418-as, Kismart llt. 47. M. 22. régi jelzetű oklevelet nem vettem figyelembe, mert nem lelhető fel, csak a Kismart llt. 47. M. 22. A. jelzetű (DL 88299.), amely viszont V. László 1455-ös oklevele.

¹¹ DÁVID 1982, 282.

¹² IVÁNYI 1942, 335.

¹³ A falu történetének összefoglalása, az idézett 17. századi adatokkal: PAPP 2000, 149–150. Az egyes összeírások adatait lásd HEGEDÜS 1979, 21, 33, 35, 49. Valószínűleg az 1679-ben említett malomra vonatkozik a „henyei pusztán” 1807-ben említett „régí pusztá malom gátja” az Esterházyak tiltott vadászterületének leírásában: In: Regöly 2001, 90.

2. kép. Középkori települések Henye környékén

Abb. 2. Mittelalterliche Siedlungen in der Umgebung von Henye

a város határához tartozik. Az egykori falu emléket ma az Öreg- és Kishenye nevű lakott külterületek és a velük kapcsolatos földrajzi nevek őrzik a Koppány D-i oldalán,¹⁴ a középkori faluhellyel átellenben.

Mint láthattuk, a kevés középkori oklevél azt bizonyítja, hogy a falu ismert története idején – az 1443-as adatot leszámítva – mindvégig a módos megyei köznemességhez tartozó, Henyei (és ritkán Koromszói) előnévvel szereplő Tiburc család birtoka volt. A település egyben birtokközpontjuk is volt, hiszen 1481-ben itteni birtokrészén idézték meg Henyei Tiburc Tamás mestert egy hatalmaskodás miatt, 1514-ben pedig itteni nemesi kúriájukat említik.¹⁵

A település határára és környezetére a táj és a csekély írott adat alapján következtethetünk. A falunak helyet adó domb lábánál ma is vizenyős terület fekszik, a középkorban Füze-gynek nevezett Koppány folyó árterülete. Itt, a falu alatt vezethetett a folyó mentén futó nagy út, amely Koromzóról (ma Pincehely-Bogaraspusztá) Tamásiba vezetett egy 1378-as adat szerint; ugyanekkor hallunk a Kecsről (ma Ozora-Köcsöge) Henyére vezető útról is.¹⁶ Az 1447-ben említett henyei és arcsai erdő, amelynek használatától a fehérvári keresztes konvent kérésére Tolna megye a Henyei Tiburc család három tagját eltiltotta,¹⁷ bizonyosan a Koppány folyó D-i oldalán feküdt, a korunkban is létező hatalmas erdőség kis- vagy öreghenyei részével azonos. 1701-ben Henye pusztához 30 hold szántó és kevés szőlő tartozott,¹⁸ a középkori faluhatár nagyobb részét azonban bizonyosan szántóföld képezte.¹⁹ Henye határosa az említett 1357-es oklevél szerint Ny-on Tamási volt, É felé az ismert falvak közül Szentmárton és Kecő határolta. A Henyét és Arcsát elválasztó határról 1378-ban értesülünk,²⁰ egy 1482-es oklevél pedig megerősíti, hogy a máig pontosan ismeretlen fekvésű, ám birtokviszonyai miatt igen gyakran emlegetett Arcsa birtok Henye tőszomszédságában feküdt,²¹ D-DK felé. 1357-ben tomaji nemeseket említenek Henye határosaként; egyéb adatok hiányában nem tudjuk meghatározni, hogy ez a település pontosan merre keresendő (2. kép).

A falu mindennapi életéről csak egy 1430-as oklevél tudósít: a fehérvári káptalan familiárisát, *Thernek*-nek (Török?) mondott Jánost falunkban verték félholtra Örsi Bicskele özvegye és fia arcsai és firi jobbágysai és familiárisai.²² Henye lakóiról sem tudunk többet, csupán az innen elszármazott jobbágycsaládot említik néha a közeli Görbön (ma Pincehely része): 1405-ben Henyei György, 1431-ben Henyei Gergely és fia, István tűnik fel a Garaiaknak a szomszédos Gyánton hatalmaskodó népei között.²³

A falu későközépkori birtokosainak, a forrásokban 1357-től 1544-ig szereplő, ismeretlen eredetű Tiburc család 6 nemzedékének 26 tagját ismerjük, azonban csak fele részüket tudjuk elhelyezni a családfán.²⁴ Névadó ősük, az első birtokukról még kizárólag Koromszói nevet viselő Tiburc a 14. század első felében élt; bár Koromszón később is megmaradtak birtokrészeik, ezt az előnevet később csupán Tiburc fia, majd még egy – nyilvánvalóan ott lakó – családtag használta a 15. század második negyedében, a többieket következetesen Henyeinek nevezik forrásaink.

A Henyei Tiburcok birtokairól először 1482-ből értesülünk; ekkor övék volt Henye, Ad és Szentmárton birtok, Fir és Tomaj pusztá valamint részbirtokok Koromszón, Régenben, Sárason és Keledfalván; 1436-ban Tittös pusztát is ők birtokolták.²⁵ Birtokaik főleg névadó településtől D-re és K-re, legfeljebb 20 km-re feküdtek. Birtokviszonyaikkal arányban állt a megyei közigazgatásban betöltött szerepük: a 14. század végétől rendszeresen előtűnnek ügyvédként, királyi emberként, esküdként. A megyei tisztikar csúcsára csak a Mohács előtti utolsó évtizedben jutottak fel, egymás után két alispánt is adtak Tolna megyének, egyikük a megye országgyűlési követe is volt 1518-ban.²⁶

Az elpusztult település helyét elsőként Torma István azonosította: az Öregállás felé vezető, azóta elszántott földesúttól É-ra kevés középkori cserepet, az úttól D-re pedig 2–3 kiszántott vörös

¹⁴ TMFN 1981, 104: 14/293, 302–305, 326–327; 131: 22/164, 172.

¹⁵ DL 88649.; DL 32638.

¹⁶ FEJÉR IX/5. 303–305.

¹⁷ SZAKÁLY 1998, 110.

¹⁸ HEGEDÜS 1979, 74.

¹⁹ A néhány km-re fekvő Kospa falu szántóföldjeiről és a környező falvak szántóterületének arányairól lásd TORMA 1981, 255.

²⁰ Lásd a 16. lábj.

²¹ DL 106645.

²² FEJÉR X/7. 294–295.

²³ FEJÉR X/4. 449. (DL 106230.); FEJÉR X/7. 597–599. (DL 106423.)

²⁴ A család részletesebb történetét önálló formában tervezem közreadni, itt csak a falu szempontjából lényeges elemeket emelem ki.

²⁵ CSÁNKI 1897, 477. A felsorolt helységek közül ma Tamási határában fekszik Henye és Szentmárton, Regöly területén Ad és talán Tomaj valamint Tittös, Pincehelyén Koromzó és talán Keledfalva; Régen a mai Regöly, Sárás a mai Szárazd elődje.

²⁶ SZAKÁLY 1998, 49–51.

foltnban néhány középkori cserepet talált.²⁷ A falu helye Tamásitól K-re, Ny-ról a cseringáti bekötőút, D-ről a 61-es főút, K-ről a Koppányba folyó kis patak bozótos melléke, É-ről pedig a Ny-K irányú dombtetőn végigfutó bozótos fasor által határolt, a Koppányra lejtő, középső részén enyhe kis mélyedéssel tagolt dombvonulaton található, nagyjából 400 m hosszan. A dombvonulat lapos tetején, az említett kis mélyedéstől Ny-ra, kb. 30 × 20 m nagyságú, téglatörmelékkel és embercsontokkal borított területen állt a henyei templom; a törmelék a főút irányába lejtő, D-i oldalon is folytatódik (1. kép).²⁸ A falu helyén először 1997. novemberében végeztem terepbejárást, amelyet később újabb megfigyelések követtek. A leletek főleg a domb Ny-i oldalán sűrűsödnek, nagyobb szürkés foltok talán házhelyekre utalnak. Ezen a részen találtam az alábbiakban bemutatott leleteket, egy könyvcsatot és egy viselethez tartozó, préselt veretet.

A 8,5 cm hosszú későközépkori könyvcsatot egyetlen rézlemez többszöri összehajtásával alakították ki úgy, hogy mindkét végét további kapcsolószerkezetek befogadására alkalmas módon üregesen hagyták. A csattestén kis mélyedés fut végig, amelyet egyik végén utólag kilyukasztottak. A vályút alul és felül rovátkolt, karcolt díszítés keretezi, az ennek két oldalán elhelyezkedő, négyzet alakú felületek egyikén élére állított, oldalsó két sarkán levágott, dupla keretelésű négyzet illetve 2-2, a csat széle felé összetartó, de egymást nem keresztező vonallal határolt, háromszög alakban elrendezett három mélyített kör látható. A közzétett hazai anyagban nem találtam a csat analógiáját, szerkezete és díszítése alapján azonban a 15. századra keltezhető (6. kép). A 4 × 4 cm-es, préselt díszű, sérült szélű, négyzetes rézlemez legalább két oldalán pontsor keretezi. Sarkait a felerősítés megkönnyítése végett kilyukasztották. Közepén kört alkotó növényi indából négy sarka felé palmetták nőnek ki, amelyek oldalsó ágai szintén kört alkotnak, az összeérő ágak alatti mezőket pedig a központi körből kinövő, szintén háromágú levélminta tölti ki. A minta párhuzamát szintén nem ismerem, de a tárgy ennek ellenére is a több lelőhelyről is ismert, változatos díszítésű, négyzetes vagy kerek alakú, 14–15. századi ruha-, pártá- vagy pártáöv díszek közé sorolható (6. kép).²⁹

A felszínen gyűjtött nagy mennyiségű kerámiaanyag értékelhetőségét nagyban befolyásolja a szűkebb környék középkori kerámiaanyagát feldolgozó szakirodalom hiánya. A többszöri, megismételt terepbejáráson talált kerámia keltezésében az általánosan használt – többnyire Buda illetve városok, várak anyagára támaszkodó – munkákon kívül csupán néhány Koppányszántóról közölt 12–13. századi fazéktöredéket,³⁰ a Henyétől kb. 20 km-re fekvő felsőnyéki vár 13–16. századi³¹ és a hasonló távolságra levő ozorai várkastély többnyire 15–16. századi anyagát vehettem számba párhuzamként.³² A cserepek elemzése – amellet, hogy a vidék szinte fehér folt a középkori kerámia kutatásban – annál is inkább indokolt, mert az említett nehézségek ellenére is megerősíti a falu története és birtokosai kapcsán felvillantott viszonylagos jelentőséget. Lelőhelyünk bizonyos tekintetben egyezést mutat a környező, a későközépkort, esetleg a törökkort megért faluhelyekkel: feltűnő az Árpád-kori cserepek kis száma, a leletek többsége a törökkori pusztulást közvetlenül megelőző korból való, a törökkori (rác) anyagi kultúra pedig nem vagy szórványosan mutatható ki a török kori lakottságot bizonyító írott adatok ellenére is.³³

Az Árpád-kor első felére csupán egy fésűs hullámvonal-köteges díszítésű (5. kép 6) és egy sűrű hullámvonalas vörös oldaltöredék utal (5. kép 2). Inkább a 12–13. századra keltezhető egy enyhén kihajló, külső felén körben beszürkálással díszített perem (5. kép 1), néhány, különböző nagyságú és sűrűségű pecséthengerrel (5. kép 3–4, 7), egy sűrűn körbefutó vonalakkal díszített oldaltöredék és egy négyzetbe rajzolt keresztet ábrázoló fenékbélyeges alj (5. kép 5). Két, bevagdost, mély vonalakkal díszített szürke illetve vörös korsófül (5. kép 13–14) talán 13. századi.³⁴ Az utóbbihoz hasonlóan nyéki párhuzamokkal datálható egy 15. századi, pecséthengeres fazék oldala (5. kép 9)³⁵ és egy fehér cseréppohártalp is (5. kép 16).³⁶ A környék középkori kerámiájában ritkaságnak számít több, 14–15. századnak tűnő cserép: egy fehér anyagú kis bögre alja (5. kép 17), egy grafitos anyagú, vastag, szürke fazékpe-

²⁷ Torma I. terepbejárási naplója. 1963. ápr. 9. (231. lh.) MTA RI Adattár.

²⁸ K. Németh András terepbejárása. 1997. nov. 8. MTA RI Adattár, Tbj. 8940/98.

²⁹ Mindegyik említett tárgycsoportra hoz példát pl. Szabó 1938, 50–52, 59–60, 66–71.

³⁰ ÓDOR 2000, 239–240; 6–7. kép.

³¹ MIKLÓS 1988, 208–212; 6–18. kép.

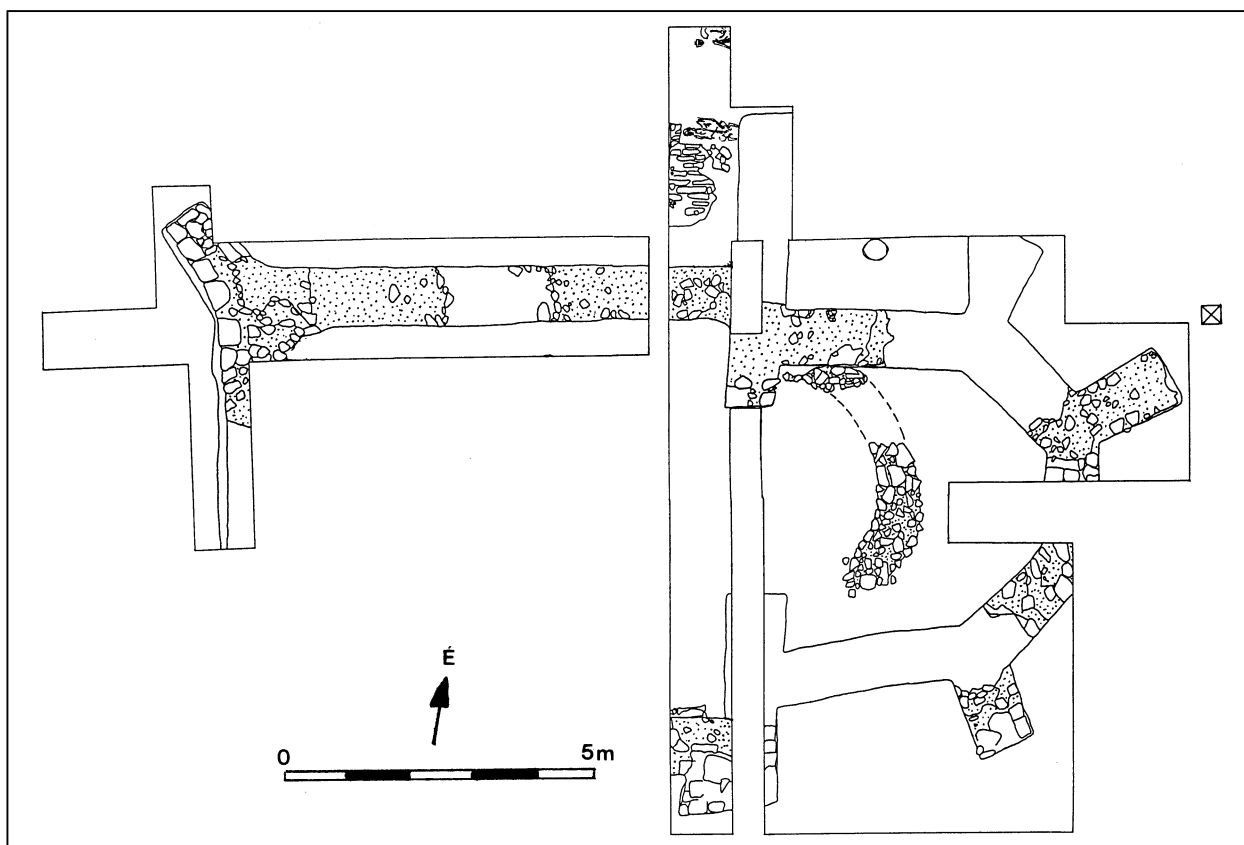
³² FELD–GERELYES 1985; FELD–GERELYES 1986; FELD–GERELYES–GERE–GYÜRKY–TAMÁSI 1989, 179–200; G. VIZI 2000.

³³ A környék középkori kerámiájáról összefoglalóan: K. NÉMETH 2001, 152–155.

³⁴ MIKLÓS 1988, 209; 9. kép 7.

³⁵ MIKLÓS 1988, 210; 12. kép.

³⁶ MIKLÓS 1988, 211; 13. kép 5–7. A hasonló ozorai darabokat ásatói szerint Budán készítették: FELD–GERELYES 1985, 173.

3. kép. A feltárás összesített alaprajza

Abb. 3. Der vereinigte Grundriß der Freilegung

rem (5. kép 10), egy nagy méretű fazék tagolt pereme (5. kép 15), két, tál alakú kályhaszem sarka (5. kép 12) és két, vörös festésű korsótöredék (5. kép 11). A későközépkori leletanyagban előforduló kivételes darabok sűrűsödését a Henyei Tiburc család itteni birtokközpontjával hozhatjuk összefüggésbe, hiszen a környék falvaiból a fehér cseréppohár-töredékhez és a nagy tárolóedény-peremhez hasonló darab mindeddig csupán egyetlen településről, a mezővárosiasodó Gyántról (Tolnanémedi-Gyánti-földek) ismert.³⁷

A középkori Henye templomáról csupán egyetlen újkori leírás maradt ránk; 1829-ben Bregovics Pál plébános, aki 1800 körül volt káplán Tamásiban, így emlékezett: „a Pincehely felé vezető országút közelében, amint az út kanyarodik északnak, a kanyarnál kezdődik és megy északnak a dombhát, ennek fennsíkján volt a templom, én még káplán koromban láttam a templom dűledékeit, de a

földek felmérése után, mely 1802–1803-ban történt, a szem elől tökéletesen eltűnt és szántóföld a helye”.³⁸ Leírása segítségével a 20. század első felében Papp István tamási esperes-plébános járt a lelőhelyen: „a henyei iskolával szemben, az országút hídjától északra, a Galambozó völgyénél emelkedik e fennsík. Már oldalán és tovább a fennsíkon téglatörmelék hoz fel az eke. (...) Tovább északra a fennsíkon szintén vannak téglatörmelékek (...)” – írta.³⁹

A templomhely ismételt bejárása során, annak szemmel látható pusztulása miatt felmerült egy alaprajz-tisztázó kutatás szükségessége, amelyre Ódor János Gábor vezetésével 2000. nyarának két hete alatt került sor, kb. 84 m²-es területen. A templom felszíni nyomok alapján feltételezett helyén nyitottuk az épületet keresztben átszelő I. kutatóárkot, amelybe mindkét hajófalnak a diadalív előtti kis részlete esett. A I. árokra merőleges II. árunk az É-i hajófalra esett, szélesítve, majd

³⁷ Gyánt: K. NÉMETH 2001, 63; XV. 9, 11.

³⁸ PAPP 2000, 150.

³⁹ PAPP 2000, 150. Papp I. helyszínvázlatot is készített, megjelölve a templom helyét. „Tagosítás után kocsiszám (három is

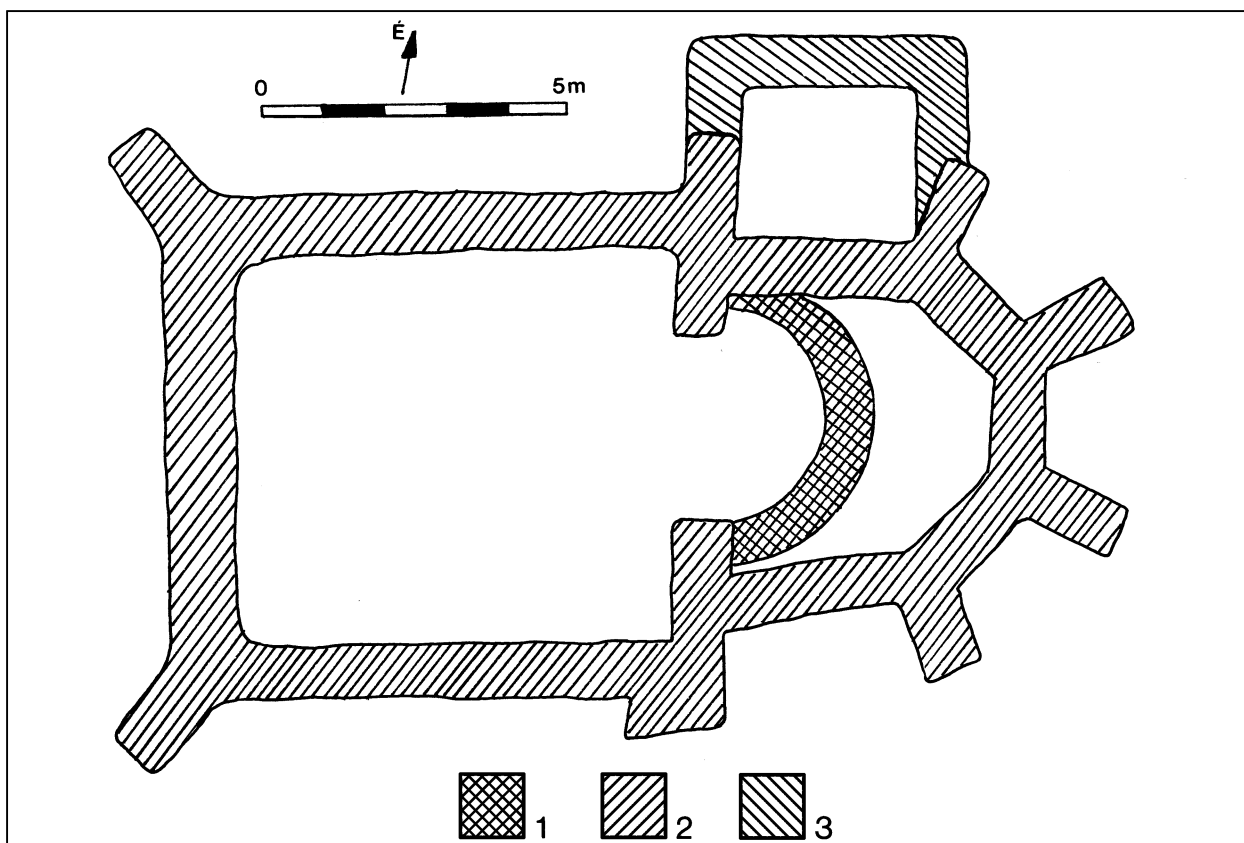
lehetett) vitte haza a téglákat a földből, az eke kocogott a falakon” – jegyezte fel, a pontos időpont és a személy megnevezése nélkül: Papp István hagyatéka, Tolna megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd, XIV/15.

rábontva ebben került elő az ÉNy-i támpillér. Az 5×4 m nagyságú I. szelvényben bontakozott ki részben a templom É-i részének válla és – rábontások után – a későbbi, támpilléres szentély teljes É-i része, a II. szelvényben a D-i fele. A két szelvényt elválasztó tanúfal átbontása révén rajzolódott ki a korábbi, félkörös szentélyzáródás alapozása. Az É-i diadalív beugrásával szemben fekvő „támpillér” kitermelt alapárkát követve kirajzolódott a meghosszabbításában épült sekrestye Ny-i falának és ÉNy-i sarkának helye. Munkánk végén a Ny-i torony esetleges létezésének kiderítésére nyitott árok negatív eredményt hozott.

Az ásátás során felmenő fal nem került elő, helyenként pedig csak az alapozási árok kemény, döngölt alját találtuk meg. Az alapozás másodlagosan felhasznált téglatöredékekből – köztük római peremes téglá- és kúpcserép-darabokból – és kevesebb kőből készült. Megfigyelhető volt, hogy a megmaradt részeken az alapozást többkevesebb gonddal rakták a habarcsba, az É-i hajófal kitermelt árkanak falain ugyanakkor az anyag hevenyészett dobálására utaló kifröccsent

habarcsnyomokat bontottunk ki. Az alapárok fala jobbra merőleges, felső részein az építőanyagot kitermelő beásások miatt helyenként kissé tölcseéssé válik. Az 1. árokban, az É-i hajófal alapárkától É-ra kb. 1,3 m magas ledőlt faltömbnek a földön élükkel felfelé fekvő – 6,5×15×40 cm nagyságú – tégláira illetve azok habarcsleNyomatára bukkantunk; helyenként megmaradt a kidőlt hajófal meszelt, külső vakolata is. Az alapozásból a legvastagabb rész – néhány téglasornyi, legfeljebb 30–40 cm – az épület ÉNy-i sarkánál, a szentély K-i zárófalánál és ÉK-i támpillére-nél valamint a D-i hajófal és a szentély találkozásánál épített támpillérnél maradt meg. Az alapárok alját egységesen a mai felszíntől számítva 100–110 cm mélyen értük el, ami arra utal, hogy a napjainkban D felé enyhén lejtő domboldal D-i része a középkor óta folyamatosan kopik. Ennek köszönhető, hogy a D-i támpillért csupán néhány cm, míg a hasonló állapotú ÉNy-i pillért kb. 70 cm vastag föld fedte (3. kép).

A templom építéstörténetének 3 periódusát különíthetjük el az ásátás alapján (4. kép).

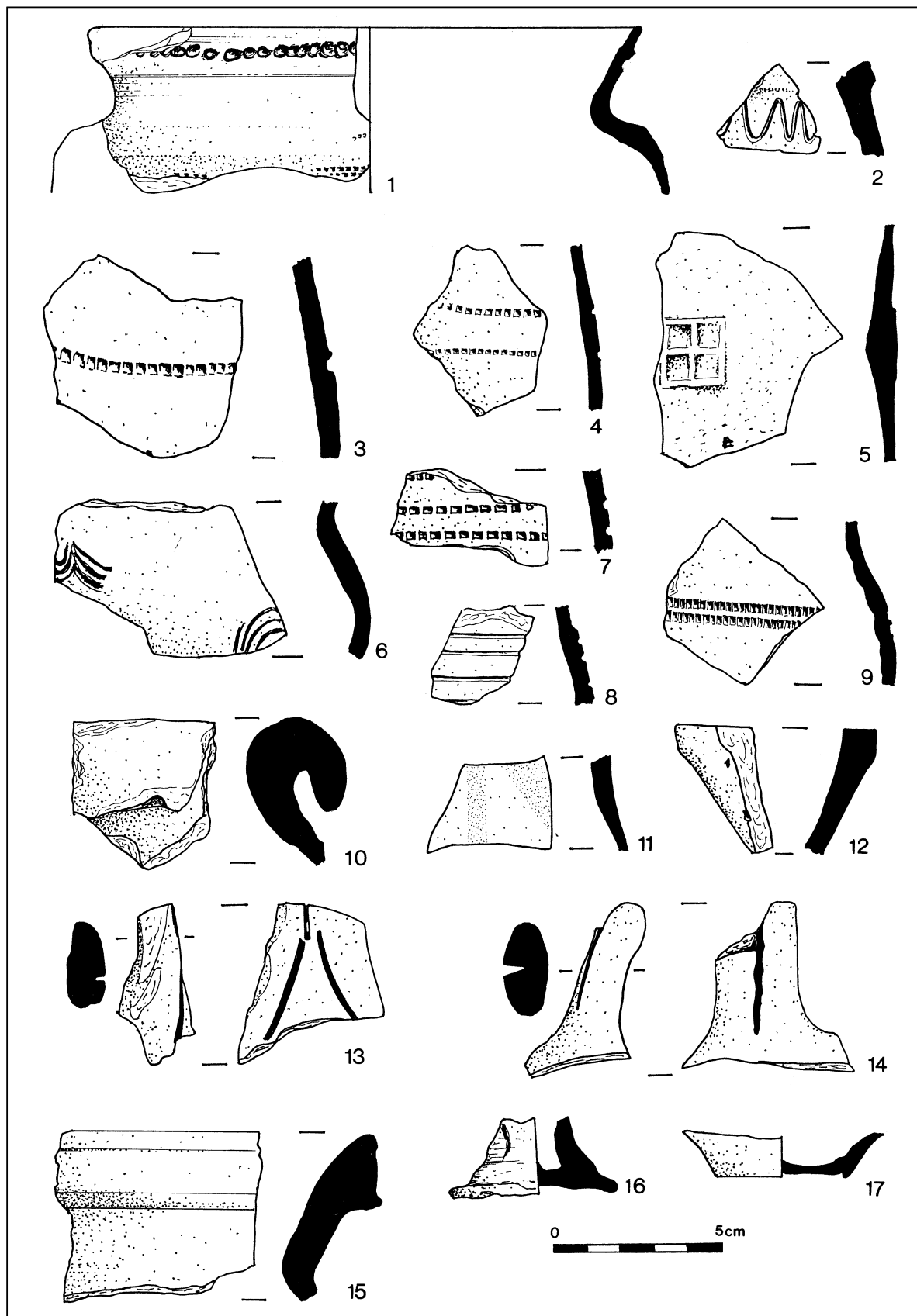

4. kép. Rekonstruált alaprajz az építési periódusokkal.

1. román kori periódus, 11(?)–13. sz.; 2–3. gótikus periódus, 14–16. sz.

Abb. 4. Rekonstruierter Grundriß mit den Bauperioden.

1. romanische Periode, 11.(?)–13. Jh.; 2–3. gotische Periode, 14.–16. Jh.

5. kép. 1-17. Felszíni gyűjtésből származó kerámia (CSISZÉR A. rajza)

Abb. 5. 1-17. Aus der Oberflächensammlung stammende Keramik (Zeichnung: A. CSISZÉR)

1. A félköríves, román kori szentélyzáródás építését keltező adatok hiányában a 11–13. századra tehetjük. A kőből és téglából vegyesen épült, 65–70 cm széles falat rózsaszínű, meszes, könnyen málló habarcsra fektették. Az egy kő-sornyi vastagon megmaradt ív jó részét későközépkori sírok semmisítették meg. A fal az É-i oldalon az É-i szentélyfalig fut be, de jól látható köztük az elválás, tehát nincsenek kötésben; ezt a megfigyelést a gótikus periódus szürkés színű, homokosabb habarcsa is igazolja.

2. Ezt az épületet a valamikor a 14–15. században – de akár a török hódoltság előtt is nem sokkal – teljesen lebontották, alapjait is kiásták és részben helyére emelték a támpilléres, gótikus templomot. Talán nem tévedünk, ha e templom építését nem tesszük a Henyei Tiburcok oklevelekben történő 14. század közepi feltűnésénél előbbre. A gótikus szentélyzáródás belső síkja 2,8 m-rel tolódott K felé a román kori záródáshoz képest. A templom falvastagsága átlagosan 90 cm, a pillérek 140–150 cm hosszúak, a gótikus templom teljes belső hossza 12,3 m. A kb. 6,5–6,7 × 7–7,2 m belméretű, a feltárt ÉNy-i sarkán támpillérrel ellátott gótikus hajóhoz négy sarkán támpillérekkel megerősített, a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozott. Ez a szentélykiképzés területünkön – gyér ismeretanyagunk ellenére is – viszonylag elterjedtnek mondható.⁴⁰ A szentély érdekessége trapezoid alakja: míg a diadalívnél belső szélessége 4,6 m, addig belül 4,3 m szélesre szűkül, belső hossza szintén 4,3 m. A templom majdnem pontosan Ny–K tájolású, a tengelytől É felé 10°-kal tér el. Az épület felmenő falaira, felszerelésére csupán néhány kerek ablaküveg- és festett apró vakolat töredék utal. A templom D-i hajófala részben egy korábbi – a román kori templom D-i hajófaltól D-re fekvő? – sírra épült rá.

3. A kb. 2 × 3 m területű sekrestye a szentély északi oldalán a gótikus templom elkészülte után, a 14. század végétől a 16. század elejéig terjedő időben épülhetett. A Ny-i falának helyén feltárt, törmelékkel visszatöltött árok szélessége meglepően nagy, 140 cm, amely vélhetőleg a fal kitermelésekor történt rábontás eredménye. A sekrestye K-i falát az 1. szelvényben feltárt, teljesen kiszedett É-i szentélypillérhez utólag toldották; ez magyarázza a csupán alapozásban megmaradt támpillér szokatlan formáját. A sekrestye Ny-i falalapjának ásásakor nagyjából térdnél átvágták a 2. sírt. A sekrestye központjában feltárt,

6. kép. Későközépkori könyvcsat és préselt ruhadísz (KÁDAS T. felvétele)

Abb. 6. Spätmittelalterliche Buchspange und gepreßter Kleiderschmuck (Foto: T. KÁDAS)

40 cm átmérőjű cölöplyuk talán a mennyezet tartóoszlopának helyét jelöli.

A 3. részben vagy egészben kibontott sírból egyet a gótikus periódus D-i hajófala, egy másikat pedig a sekrestye Ny-i fala vágott át; keltező értékű mellékletek sajnos nem kerültek elő. Az 1. árok D-i részén 1 × 1 m-es szondát nyitottunk, amelybe a templom körüli temető több sírrészlete is beleesett, a homokos altalaj a mai felszíntől számítva 2 m mélyen jött elő.

A bemutatott ásatással Tolna megye középkori egyházi építészetére vonatkozó adatainkat kívántuk gyarapítani. Célunk jórészt sikerült, néhány kérdés azonban nyitva maradt, részben a kutatás technikai okai miatt is. Megtudtuk, hogy a középkor végén a tekintélyes megyei nemes-ségbe tartozó helyi nemes család névadó falujában, birtokközpontjában román kori előzményre csupán kápolna-méretű gótikus templom épült, amely később sekrestyével bővült. Mai ismereteink szerint – a nemrégiben feltárt etei és bátai templom mellett – ez a harmadik gótikus falusi egyház a megyében, amelyet román kori előzményre emeltek. Izgalmas, de egyelőre megválaszolatlan kérdés e korai egyház építési idejének vizsgálata.

Megválaszolandó kérdés, hogy a román kori szentélyzáródáshoz tartozó egyéb falra utaló nyomot miért nem találtunk? Bár a felmenő falakról nincs információnk, a gótikus templom szokatlanul kis mérete alapján úgy tűnik, hogy ezt az épületet a teljesen elbontott, román kori

⁴⁰ A megye nyugati felének poligonális záródású templomairól: K. NÉMETH 2000, 162–163.

egyház helyére építették; a román kori apszist valószínűleg a román kori templom válláig visszabonthatták és a gótikus szentélyfalat a váll helyétől folytatták K felé. Elgondolkodtató, hogy a román kori szentélyzáródás nem esik a gótikus templom tengelyébe, csupán utóbbi szentélyének tengelye igazodik a félkörívhez. Ezek alapján felmerülhet, hogy a szinte teljesen feltáratlan gótikus hajóban, a D-i hajófaltól É-ra kereshető a román kori D-i hajófal helye, míg a román kori és a gótikus É-i hajófal egybeeshetett. A teljes – az alapárookra is kiterjedő – visszabontás gondolata egyébként máshol is felmerült: mivel a bátai

apátság 15. századi templomának nem került elő a forrásokból ismert Árpád-kori előzménye, Dercsényi D. felvetette, hogy talán alapjait is elbontva építették helyére a későbbi templomot.⁴¹

Ma is fennálló, ismert gótikus egyházaink közül – nyilvánvaló regionális és alaprajzi különbségük ellenére is – alaprajzi arányaiban talán a nógrádsápi vagy a szamostatárfalvi templomokhoz hasonlíthatjuk leginkább az ismertetett henyei templomot, hiszen a környékünkön ismert poligonális templomok egytől egyig hosszabbak nála, hajófalai aránya pedig jóval túlszárnyalja a henyei megközelítőleg 1:1-es arányát.⁴²

IRODALOM

- CSÁNKI, D.
1897 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest.
- DÁVID, G.
1982 *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest.
- DERCSÉNYI, D.
1940 A bátai apátság temploma. In: KÓNYI M.–HOLUB J.–CSALOG J.–DERCSÉNYI D.: *A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje*. Tolna vármegye múltjából 5. Szekszárd, 59–69.
- FEJÉR, Gy.
1829–44 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae.
- FELD, I.–GERELYES, I.
1985 Későközépkori leletegyüttes az ozorai várból. *ComArchHung* 163–184.
- FELD, I.–GERELYES, I.–GERE, L.–GYÜRKY, K.–TAMÁSI, J.
1989 Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. *ComArchHung* 177–207.
- GERELYES, I.–FELD, I.
1986 Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *ComArchHung* 161–182.
- G. VIZI, M.
2000 Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról. *WMMÉ* 22, 177–252.
- HEGEDÜS, L.
1979 Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között. *TTMT* 9, 9–104.
- IVÁNYI, B.
1942 *A körmendi levéltár Memorabiliái*. Körmendi Füzetek 2. Körmend.

⁴¹ DERCSENYI 1940, 64–65. A román kori hajóra utaló régészeti nyomok hiányának magyarázatokor talán megkockáztatható, hogy – pl. a 18. századi veszprémi egyházmegyéből ismert, szükség diktálta gyakorlathoz hasonlóan – a kő- vagy téglaszentélyhez fából vagy sövényből építettek hajót a középkorban is. Lásd KÖRMENDY 1971, 53, 64–65.

⁴² Köszönöm az ásatáson részt vett barátaim: Batizi Zoltán, Benda Judit, Földesi Szilvia, Rácz Miklós és Rácz Tibor régészhallgatók (ELTE) és Fritsi Gábor (Tolna), Hoppál Bulcsú Kál (Bp.), K. Németh Géza (Tamási), Majth Zoltán (Tamási), Pálkás Bence (Tamási), Szatmári Melinda (Bp.), Szavári Attila (Tamási), Tenkei Zsuzsanna (Kerepes) munkáját. Miklós Zsuzsának (MTA RI) a fémanyag restaurálásában és fotóztatásában nyújtott közreműködéséért, Csajka Ferencnek (Bp.) utóbbiak restaurálásáért, Kádas Tibornak (MTA RI) fotózásukért, Csiszér Antalnak (WMMM) a kerámia rajzolásáért, Torma Istvánnak pedig az MTA RI TKCs Tolna megyei oklevélgyűjtése felhasználásának

lehetővé tételéért vagyok hálás. Köszönetet mondok a feltárt terület tulajdonosának, Kocsis Istvánnak (Tamási) az ásatás engedélyezéséért és a zöldkár megtérítésének elengedéseért, Almási Józsefnek (Földhivatal, Tamási) valamint Terei Györgynek (BTM) az ásatási alappont beméréséért, az ásatást anyagilag támogató Koltai Tamásnak, a Tolna Megyei Önkormányzat Közgyűlése elnökének és Tamási Város Önkormányzatának, amely a visszatemetésben is segítséget nyújtott. Deák Istvánnak (Tamási) az anyagiak biztosításában, Csike Lajosnak (Tamási-Nagykónyi) az ásatás közben kitermelt téglatörmelék elszállításában nyújtott segítségét köszönöm. A Tamási Közös Víz- és Csatornamű Kft. ezúttal is támogatta munkánkat. Köszönettel tartozom konzulensemnek, Ódor János Gábornak (WMMM) a kezdetől fogva nyújtott sokrétű segítségért és az ásatás feldolgozásra való átengedéseért valamint szüleimnek az ásatáshoz nyújtott biztos háttérért.

- KISS, L.
1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II.* Budapest.
- KÖRMENDY, J.
1971 Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. *VMMK* 10, 53–83.
- K. NÉMETH, A.
2000 A somolyi templomrom. *WMMÉ* 22, 155–176.
2001 *A Tolna megyei Sió-Kapos-Koppány-köz és a Koppány-mente középkori települései.* Szakdolgozat, ELTE Régészettudományi Intézet.
- MAKSAY, F.
1990 *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén.* Budapest.
- MEZŐ, A.–NÉMETH, P.
1972 *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza.
- MIKLÓS, Zs.
1988 A Tolna megyei Nyéki vár (Felsőnyék-Várhegy). *BÁMÉ* 14, 205–259.
- MonVat
1885 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1.* Budapest.
- ÓDOR, J. G.
2000 Árpád-kori temetőrészlet és településnyom a Tolna megyei Koppányszántó határában. In: *A népvándorlás kor kutatásának kilencedik konferenciája.* Szerk. PETERCSÁK T., Heves megyei régészeti közlemények 2. Eger, 235–252.
- PAPP, I.
2000 *A Tamási járás évszázadai.* Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta TORMA I. Tamási.
- Regöly
2001 *Regöly-régen. Szemelvények Regöly múltjából.* Szerk. TORMA I. Regöly.
- SZABÓ, K.
1938 *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bibliotheca Humanitatis Hungarica III. Budapest.
- SZAKÁLY, F.
1968 A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. *TTMT* 1, 9–60.
1998 *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525.* Szekszárd.
- TMFN
1981 *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. VÉGH J.–ÖRDÖG F.–PAPP L. Budapest.
- TORMA, I.
1981 Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Komitat Tolna). *ActaArchHung* 39, 245–256.
- DL Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár
MTA RI MTA Régészeti Intézete
TKCs Topográfiai Kutatócsoport
TTMT Tanulmányok Tolna megye történetéből
WMMM Wosinsky Mór Megyei Múzeum

DIE KIRCHE DES MITTELALTERLICHEN DORFES HENYE (TAMÁSI-ALSÓCSERÉNGÁT)

ANDRÁS K. NÉMETH

Die Studie berichtet von der Ausgrabung der Kirche des untergegangenen mittelalterlichen Dorfes Henye in der Gemarkung von Tamási im Kom. Tolna, östlich der Stadt, an der Hauptverkehrsstraße 61. Von der mittelalterlichen Geschichte der Siedlung wissen wir kaum mehr als über die ihren adeligen Beinamen nach dem Dorf erhaltende gemeinadelige Familie Henyei Tiburc, deren Mitglieder in der Beamtschaft des Kom. Tolna vom Ende des 14. bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts mehrfach auftauchen; die Kirchgemeinde des Dorfes erwähnt im Mittelalter einzig die Pápaer Zehntliste von 1332–35. Henye war mit kürzeren Unterbrechungen bis zum Ende der Türkenbesetzung bewohnt. Ein geringer Überrest seiner Kirche war am Anfang des 19. Jahrhunderts noch sichtbar.

Die Verdichtung von im spätmittelalterlichen Fundmaterial an der Stelle der Siedlung vorkommenden Stücken, die als Ausnahmen in der Keramik der Umgebung gelten können (Boden eines kleinen Topfes aus weißem Material; dicker, grauer Topfrand aus Graphitmaterial; gegliederter Rand eines großen Topfes; zwei Ecken einer schalenförmigen Ofenkachel; zwei rotbemalte Krugfragmente), kann mit dem Gutszentrum der besagten Adelsfamilie in Zusammenhang gebracht werden. Ebenfalls als Seltenheit gilt eine 8,5 cm lange, aus Kupferblech gebogene spätmittelalterliche Buchspange und ein quadratisches Kupferblech mit gepreßter Verzierung, das ein Kleider-, Jungfernkranz- oder -gürtelschmuck sein konnte.

Bei der Ausgrabung auf einer 84 m² großen Fläche im Sommer 2000 wurde keine aufstrebende Wand gefunden. Das Fundament bestand aus sekundär verwendeten Ziegelbruchstücken und weniger Steinen; seine stärksten Teile – einige Ziegelreihen, höchstens 30–40 cm breit – waren an der NW-Ecke des Gebäudes, an der östlichen Chorschlußwand und ihrem nordöstlichen Stützpfeiler sowie am Stützpfeiler an der Begegnung der S-Wand des Schiffes mit dem Chor erhalten geblieben. Den Boden des Grundgrabens erreichten wir einheitlich in ca. 100–110 cm Tiefe von der heutigen Oberfläche, was darauf hindeutet, daß der S-Teil der heute leicht nach S abfallenden Hügelseite seit dem Mittelalter ständig schwindet. In Graben 1 stießen wir, vom Grundgraben der N-Wand des Schiffes nach N, auf die auf der Kante stehenden Ziegel bzw. deren Mörtelabdrücke eines 1,3 m hohen umgestürzten Mauerteils; stellenweise war auch der gekalkte Außenputz der umgestürzten Wand des Schiffes erhalten geblieben.

Aufgrund der Ausgrabung können drei Perioden der Baugeschichte der Kirche unterschieden werden.

1. Der Bau des halbrunden romanischen Chorabschlusses kann mangels datierender Angaben ins 11.–13. Jahrhundert angesetzt werden. Die aus Steinen und Ziegeln gemischt errichtete, 65–70 cm starke Wand war in rosafarbenen, kalkhaltigen, leicht bröckelnden Mörtel gebettet. Der in der Dicke einer Steinreihe erhaltene Bogen war zum großen Teil von spätmittelalterlichen Gräbern vernichtet worden. Die Wand verläuft auf der N-Seite bis zur nördlichen Chorwand, doch ist ihre Trennung gut zu sehen, sie hatten also keine Bindung; diese Beobachtung belegt auch der leicht graue, sandigere Mörtel aus gotischer Zeit.

2. Dieses Gebäude wurde irgendwann im 14.–15. Jahrhundert – aber auch dann nicht lange vor der Türkenbesetzung – völlig abgerissen, auch seine Fundamente ausgegraben und teils auf seinem Platz die gotische Kirche mit Stützpfeilern errichtet. Vielleicht ist es kein Irrtum, den Bau dieser Kirche auf nicht früher als das Auftauchen der Familie Henyei Tiburc in Urkunden aus der Mitte des 14. Jahrhunderts anzusetzen. Die innere Ebene des gotischen Chorschlusses war gegenüber dem romanischen Abschluß um 2,8 m nach O verschoben. Die Mauerdicke der Kirche betrug durchschnittlich 90 cm,

die Pfeiler waren 140–150 cm lang, die volle innere Länge der gotischen Kirche betrug 12,3 m. Dem an seiner freigelegten NW-Ecke mit einem Stützpfeiler versehenen gotischen Schiff mit den Innenmaßen von ca. 6,5–6,7 × 7–7,2 m schloß sich der an vier Ecken durch Stützpfeiler verstärkte, mit drei Seiten eines Achtecks geschlossene Chor an. Diese Chorgestaltung ist in unserem Gebiet – selbst ungeachtet unseres spärlichen Kenntnismaterials – als relativ verbreitet zu bezeichnen. Das Interessante an diesem Chor ist seine trapezoide Form: Während die innere Breite am Triumphbogen 4,6 m beträgt, verengt er sich innen auf 4,3 m und seine innere Länge beträgt ebenfalls 4,3 m. Die Kirche ist fast genau W–O orientiert, sie weicht von der Achse um 10° nach N ab. Auf die aufragenden Wände und die Ausstattung des Gebäudes verweisen bloß einige Fenster- und kleine bemalte Putzbruchstücke. Die S-Wand des Kirchenschiffes stand teilweise auf einem früheren – südlich von der S-Wand des romanischen Kirchenschiffes liegenden? – Grab.

3. Die ca. 2 × 3 m große Sakristei an der N-Seite wird nach Fertigstellung der gotischen Kirche, in der Zeit zwischen dem Ende des 14. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts errichtet worden sein. Die Breite des an der Stelle ihrer W-Wand freigelegten, mit Trümmern aufgefüllten Grabens ist überraschend groß, 140 cm, was vermutlich das Ergebnis der Grabung beim Herausnehmen der Wand ist. Die O-Wand der Sakristei wurde nachträglich an den im Segment 1 freigelegten, vollständig herausgenommenen N-Pfeiler des Chors angefügt; das erklärt die unübliche Form des nur in der Fundamentierung erhalten gebliebenen Stützpfeilers. Beim Ausgraben des W-Wandfundaments der Sakristei durchschnitt man das Grab 2 etwa am Knie. Das im Zentrum der Sakristei freigelegte Pfostenloch mit 40 cm Durchmesser gibt vielleicht die Stelle der das Dach tragenden Tragsäule an.

Die Freilegung liefert neue Angaben zur im Kom. Tolna spärlich erforschten mittelalterlichen Kirchenarchitektur; die Entscheidung einiger ungelöster Fragen – vor allem der des Verhältnisses des romanischen zum gotischen Kirchenschiff – kann eine Aufgabe der künftigen Forschung sein.